

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.33>

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Демченко Я.О.,

здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 081 «Право»
Сумський національний аграрний університет

Демченко Я.О. Принцип верховенства права.

У публікації здійснено спробу дослідити верховенство права як один із фундаментальних принципів держави, яка проголошує себе правовою. Розкрито такі поняття, як «верховенство права», «правова держава», «демократія», «державна влада», «законність». Приділено увагу саме основним концепціям (процесуальній (формальній) та матеріальній (змістовій)) розуміння явища «верховенство права» та виокремленню цього принципу серед інших суспільно-правових регуляторів, які впливають на організацію державної влади в межах правового поля. Висвітлено принципи та основні елементи (чіткість, стабільність, судовий контроль і т.д.), характерні властивості верховенства права (спосіб «побудови» державної влади на правових засадах; прояв природного права тощо).

Викладено теоретичний розгляд цього принципу у сфері організації державної влади в суспільстві в широкому («верховенства права над державою») та вузькому («верховенство права над законом») аспектах. З'ясовано роль та місце верховенства права як правової цінності та співвідношення Основного Закону з принципом верховенства права. У нашій країні проголошується і діє саме цей принцип, який становить основу конституційного ладу. Створення державою надійних та сприятливих умов для впровадження верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму правового захисту у разі порушення цього принципу є її пріоритетними напрямками, адже у правовій державі людина, її життя, здоров'я, честь, гідність, права і безпека є найвищою цінністю. Забезпечення захисту цих всіх цінностей має стати головною метою юридичної науки й практики.

У цій роботі сформульовано також висновки, в яких викладено узагальнені положення щодо верховенства права як основоположного принципу правової держави, його основні риси та складники, значення та роль для України як правової країни.

Ключові слова: правова держава, верховенство права, закон, права людини, державна влада, демократія.

Demchenko Y.O. The principle of the rule of law.

This publication attempts to explore the rule of law as one of the fundamental principles of a state that proclaims itself to be a state governed by the rule of law. The author defines such concepts as "rule of law", "rule of law", "democracy", "state power", "legality". Attention is paid to the basic concepts (procedural (formal) and substantive (substantive)) of understanding the phenomenon of "rule of law" and to the distinction of this principle among other social and legal regulators which affect the organization of state power within the legal framework. The author highlights the principles and basic elements (clarity, stability, judicial control, etc.), characteristic properties of the rule of law (the way of "building" state power on a legal basis; manifestation of natural law, etc.)

The author presents a theoretical consideration of this principle in the field of organization of state power in society in broad ("rule of law over the state") and narrow ("rule of law over the law") aspects. The role and place of the rule of law as a legal value and the correlation of the Basic Law with the rule of law principle are clarified. In our country, this principle is proclaimed and operates as the basis of the constitutional order. The state should create reliable and favorable conditions for the implementation of the rule of law in all social relations, enshrine guarantees of its enforcement and a mechanism of legal protection in case of violation of this principle at the legislative level, as these are its priorities, since in a state governed by the rule of law, a person, his or her life, health, honor, dignity, rights and security are the highest values. Ensuring the protection of all these values should be the main goal of legal science and practice.

This paper also formulates conclusions that summarize the rule of law as a fundamental principle of the rule of law, its main features and components, and its importance and role for Ukraine as a country governed by the rule of law.

Key words: rule of law, rule of law, law, human rights, state power, democracy.

Постановка проблеми. Ідеали верховенства права на сьогоднішній день, є основоположними для сучасних правових держав у всьому світі.

Принципу верховенства права в системі національного законодавства України відведене одне з провідних місць, адже цей принцип зафіксовано в самому тексті найвищого законодавчого акту нашої держави – Конституції України. Стаття 8 Конституції України декларує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Також необхідно зазначити, що Україна є чи не єдиною державою у світі, в Конституції якої закріплені положення не тільки щодо верховенства права, а й положення про правову державу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поняття «верховенство права» належить до загальнотеоретичних понять, його визначення вагомий внесок у розвиток сучасного розуміння змісту та значення юридичної категорії як «верховенство права» зробили такі українські вчені як В.Б. Авер'янов, С.П. Головатий, В.О. Зайчук, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, М.В. Кравчук, Д.М. Лук'янець, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, А.О. Селіванов, О.Ф. Скакун, В.Ф. Сіренко, Ю.М. Тодика, О.В. Цельєв, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін.

Верховенству права як одному з проявів справедливості та розумності науковці приділяють велику увагу на доктринальному рівні, проте варто вдосконалювати науково-практичні дослідження у колі цієї проблематики саме на вітчизняному рівні, аби повноцінно реалізувати цей принцип у правовій системі України.

Метою роботи є дослідження принципу верховенства права, в правозастосовчому процесі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна держава заснована на декількох ключових принципах права, одним із яких виступає верховенство права. На сьогодні цей принцип закріплено у більшості держав світу (як принцип верховенства права або як принцип правової держави), по суті він виступає трендом розвитку сучасної держави.

Верховенство права - це реальне відображення нормальної ситуації випереджувального розвитку природних прав людини порівняно з розвитком системи об'єктивного юридичного права та й правової системи. Суб'єктивне право, природні права людини завжди вищі, перші, оскільки мають «вести» за собою об'єктивне юридичне право.

Ідея верховенства права сформувалася в XVII–XIX ст. в європейському культурно-юридичному середовищі і доктрині природного права. Поняття «верховенство права», за однією з версій, ввів у науковий обіг англійський вчений і політичний діяч Дж. Гаррінгтон у 1656 р. [13, с. 57].

У сучасній літературі існує багато різних визначень щодо поняття верховенства права, що дещо різняться та конкурують. Тим не менш

усі вони можуть бути зведені до двох груп, що відомі як процесуальна (формальна) і матеріальна (змістова) концепції. Цей поділ можна вважати навіть стандартом у теорії права. Основну відмінність між ними можна визначити так: процесуальні теорії які зосереджуються на належних джерелах і формі законності, у той час як матеріальні теорії включають і вимоги до змісту закону (зазвичай він має узгоджуватися з правовими або моральними принципами) [9, с. 106].

Так, до процесуальних (формальних) концепцій належать визначення верховенства права як:

- правління на основі закону. У цьому найпростішому випадку закон розуміється як основний інструмент урядової дії. Це визначення нині піддається справедливій критиці, оскільки правління за допомогою закону не забезпечує достатніх обмежень державної влади, що є необхідною умовою традиції верховенства права;

- формальної законності. Ця концепція знайшла найбільше поширення серед англо-американських теоретиків права. Така версія пов'язує верховенство права з існуванням закону, який здатний спрямовувати дії тих, хто йому підкоряється. Для цього закон має бути загальним, передбачуваним, зрозумілим і чітким;

- поєднання демократії та законності. Ця концепція доповнює вимоги формальної законності демократичною ідеєю, тобто думкою про обов'язковість легітимації закону за допомогою демократичної процедури його прийняття (тобто закон у цьому разі встановлюється за згодою громадян).

Усі матеріальні (змістові) концепції містять елементи формального розуміння верховенства права, додаючи до них різні конкретні моменти змістовного характеру, а саме:

- індивідуальні права. Ця найбільш популярна та відома матеріальна теорія визначає верховенство права як ідеал правління, що гарантує додержання прав людини. Її прихильники наполягають на тому, що індивіди мають права – як дар від Бога чи пов'язані зі статусом людських істот і членів моральної спільноти – незалежно від жодних безпосередніх положень конституцій чи законів. Отже, права людини мають визнаватися в законах, а в разі їх порушення – забезпечуватися судовою системою;

- гідність людини. Цей варіант є особливо поширеним у Німеччині, де гідність людини і її захист як центральний елемент усіх інших прав людини проголошений керівним принципом діяльності держави.

- право на соціальне забезпечення. У цьому випадку класичне ліберальне розуміння верховенства права, спрямоване на встановлення обмежень державної влади, забезпечення негативної свободи індивідів, доповнюється ідеями реальної рівності, подолання бідності, гаранту-

вання гідних умов життя, соціального захисту, що впливають із концепції держави загального добробуту [7, с. 42].

Як уже зазначалося вище, верховенство права в суспільстві як основний принцип правової держави зумовлює й інші принципи, зокрема підпорядкування закону самої держави та її органів, посадових осіб, інших організацій, громадян. Він має бути справедливим, гуманним, закріплювати невід'ємні природні права кожної людини: право на життя, на свободу, на особисту недоторканість. Але варто пам'ятати, що свобода не є абсолютною. Вона допускає обмеження, тобто має певну міру. Закони та інші нормативні акти, які видає держава, узгоджуються з правами людини, «підпорядковані» принципу їх непорушності [11, с. 186].

На думку А. Зайця, принцип верховенства права конкретизується в таких складових: принцип мінімальної достатності правового регулювання суспільних відносин і всезагальності права, принцип зв'язаності держави правами і свободами громадян, принцип позапартійності права, його відносної самостійності щодо політичних сил; верховенство Конституції та законів України [4, с. 3].

В. Тацій зауважує, що розгляд принципу верховенства права поза верховенством Конституції України і законів - це шлях до беззаконня й уседозволеності, а визнання тільки верховенства закону поза системним розумінням принципу верховенства права - шлях до прийняття несправедливих, негуманних законів та інших нормативно-правових актів [3, с. 316].

Отже, соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності окремих юридичних законів. Закон має соціальну цінність, коли він відповідає праву. Правовий закон відповідає вимогам права і втілює справедливість. Проте будь-який закон - правовий чи не правовий - належним чином прийнятий, підлягає виконанню, доки він не скасований. У країнах з демократичним режимом ця вимога не поширюється на явно злочинні розпорядження та накази (ст. 60 Конституції України) [1]. У країнах із тоталітарним режимом неправових законів, постанов, наказів було і є чимало.

У зв'язку з цим у літературі прийнято говорити про правовий характер закону. «Закон буде правовим, якщо законодавець - представницький орган держави - адекватно відобразить волю народу. В іншому випадку закон, у тому числі й приписи Основного закону - Конституції, не є правовими і потребуватимуть відповідних змін».

Ця вимога відповідає ч. 3 ст. 22 Конституції України, яким встановлена пряма заборона антиправового закону. Аналогічною є норма ч. 1 с. 64 Конституції України, відповідно до якої конституційні права і свободи не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією.

Слід звернути увагу на те, що в теоретичному плані принцип верховенства права можна розглядати у двох аспектах. У широкому розумінні, це принцип правової організації державної влади у суспільстві загалом, тобто «верховенства права над державою», коли він практично прирівнюється до засад правової державності. Подібним чином цей принцип розглядається у правових системах, які користуються англійською конструкцією верховенства чи пануванням права (rule of law) подібно до континентальної моделі правової держави. Наприклад, проблема «американського досвіду» підтримання верховенства права включає вирішення широкого кола питань: конституціоналізму, федералізму, поділу влади, громадянських прав, судового захисту, судової системи, кримінального судочинства, адміністративного права тощо [2, с. 518].

Так, американський правознавець, професор Корнельської школи права Р. Саммерс виокремлює такі елементи (принципи) верховенства права:

- 1) належне уповноваження (чинність);
- 2) чіткість та простота застосування критерію визначення такої чинності;
- 3) загальність права (тобто застосовність до всіх, незалежно від їхнього статусу та соціального становища);
- 4) чіткість та визначеність усіх законів;
- 5) їх доступність (письмова форма, офіційне опублікування);
- 6) заборона зворотної дії;
- 7) виконуваність;
- 8) стабільність (незмінюваність);
- 9) заздалегідь відомі органи та процедура правових змін;
- 10) єдність тлумачення та застосування права;
- 11) наявність заздалегідь відомих засобів правового захисту та наслідки невиконання правових вимог;
- 12) незалежність та безсторонність судової влади;
- 13) судовий контроль;
- 14) наявність дієвих обмежень судової влади;
- 15) доступність правосуддя для постраждалих від правопорушень;
- 16) загальний принцип завчасного повідомлення відповідачів;
- 17) доступність апеляційного та касаційного перегляду судових рішень;
- 18) загальнодоступність правової системи [16, с. 1693].

А вчений М. Розенфельд, визначаючи дефініцію верховенства права через систему основних його вимог, переконаний, що цей принцип є сполучним елементом між обмеженням урядових повноважень і захистом фундаментальних прав людини [15, с. 1307].

Основними властивостями верховенства права, що визначають його унікальну значущість і виокремлені загальною теорією права на підставі системного тлумачення доктринальних джерел є рішення ЄСПЛ, яких:

– по-перше, цей принцип відображає спосіб організації життя суспільства на правових засадах, є засобом унеможливлення свавільного та антидемократичного правління;

– по-друге, він відображає моральні основи права, тобто є виявом природного права разом із такими правовими цінностями, як людська гідність, справедливість, рівність, а також із загальними принципами пропорційності, сумлінності, розумності тощо, й у цьому сенсі він є основним критерієм визнання законів неправовими та слугує гарантом справедливості правових актів;

– по-третє, верховенство права є засобом організації належної правової системи, оскільки його складниками є принципи законності правової визначеності, стабільності та довіри до права, заборони неправомірної дискреції та зворотної дії нормативно-правових актів, незалежності судової влади та судового контролю, єдності судової практики тощо [3, с. 501].

Ціннісний аспект буття верховенства права проявляється у тому, що його зміст виводиться за межі нормативних приписів, зокрема, виражаючись у правозастосуванні та будучи:

1) основою правової системи для забезпечення справедливості, розумності, пропорційності, рівності, правової визначеності тощо позитивного права;

2) своєрідним «проводженням» нормативного змісту фундаментальних прав і свобод, що закріплені в нормативних конституційних текстах [12, с. 56].

Саме виходячи з таких позицій, верховенство права нерідко називають головною правовою цінністю.

Принцип верховенства права є однією з основних ознак сучасної соціальної правової держави, в якій право підкоряє собі державну владу, а основні права людини та її соціальна безпека становлять зміст свободи, заснованої на законах, які приймаються і піддаються зміні законним шляхом. Тобто, специфічною ознакою такої держави як вищої форми політичного буття є відповідність закону праву (правовий закон) і його верховенство.

Головними напрямками забезпечення верховенства права в Україні є:

1) реалізація відповідного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для однакового його розуміння та застосування як на конституційному рівні, так і в законодавстві інших галузей;

2) гарантування конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний прин-

цип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає в неухильному дотриманні ними норм Конституції України;

3) надання доступу до правосуддя;

4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом;

5) гарантія ефективної процедури підбору кандидатів на посади судді;

6) передбачення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання повноважень із метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді. Поряд із цим, оскільки судді, по суті, мало захищені від необґрунтованого кримінального переслідування, необхідно розробити ефективний механізм, який би зробив неможливим вплив на судовий розгляд справи шляхом передбачення відповідальності за здійснення такого впливу;

7) подолання корупції, що має психологічний прояв. Тому необхідно вживати усіх заходів для розвитку правової свідомості в суспільстві, підвищення моральних цінностей, рівня правової культури як окремого громадянина, так і громадянського суспільства загалом [6, с. 32].

Таким чином, верховенство права передбачає, аби всі державні органи, посадові особи (державні та у сфері приватних відносин) функціонували відповідно до законів, які були публічно прийняті, рівною мірою виконувалися і незалежно реалізовувалися судовими установами, тобто діяли за світовими стандартами та правилами.

Принцип верховенства права має, з одного боку, фундаментальний характер, оскільки він є основою правової системи демократичного суспільства і поширюється на всі правовідносини, а з іншого боку, прикладний характер, який полягає у виробленні та впровадженні практичних рекомендацій у діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Висновки. У результаті дослідження і аналізу поняття «верховенство права» можемо зробити певні висновки:

1. Під «верховенством права» слід розуміти забезпечення та реалізації основних природних прав і свобод громадян, їх правове положення в суспільному розвитку держави.

2. Виділяють дві концепції розуміння верховенства права – формальну та матеріальну. Перша вказує на відношення верховенства права з правлінням на основі закону, формальною законністю, поєднанням демократії та законності. Матеріальна ж концепція вказує на зв'язок цього

явища з індивідуальними правами, моральними аспектами, людською гідністю, правом на соціальне забезпечення.

3. Верховенство права у широкому розумінні – це «верховенства права над державою», тобто коли практично ототожнюється із засадами правової державності, а у вузькому сенсі – «верховенства права над законом».

4. Властивостями принципу верховенства права є відображення способу організації життя суспільства на правових засадах, недопущення свавілля влади, зв'язок із природним правом, становлення його (верховенства права) як правової цінності.

5. Складниками верховенства права необхідно визнавати: законність, юридичну визначеність, заборону свавілля, доступ до правосуддя, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність всіх перед судом.

6. Цінність верховенства права полягає у забезпеченні справедливості, розумності, пропорційності, рівності, правової визначеності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL :<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2016. 584 с.
3. Загальна теорія права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2020. 568 с.
4. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). *Вісник Академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 3–13.
5. Конституційне право України: підручник / за ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.

6. Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. Теорія держави і права: підручник. Харків : Право, 2014. 368 с.
7. Погребняк С.П. Основні вимоги, що впливають з принципу верховенства права. *Вісник Академії правових наук України*. 2019. № 4. С. 41–53.
8. Себайн Д. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / пер. з англ. М. Габлевич та ін. Київ: Основи, 1997. 838 с.
9. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія / пер. з англ. А. Іващенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
10. Теорія держави і права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право, 2015. 368 с.
11. Чепульченко Т.О. Верховенство права як основоположний принцип сучасного правотворення. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. № 2. С. 185–188.
12. Шевчук С. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична ґене́за співвідношення. *Право України*. 2016. № 3. С. 45–61.
13. Шевчук С.В. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права : до нових методів тлумачення конституції. *Українське право*. 2008. № 2. С. 56–68.
14. Bedner A. An Elementary Approach to the Rule of Law. *Hague Journal of the Rule of Law*. 2010. № 2/01. P. 48–74.
15. Rosenfeld M. The Rule of Law and legitimacy of constitutional democracy. *Southern California Law Review*. 2019. Vol. 74. P. 1307–1352.
16. Summers R. The Principles of the Rule of Law. *Notre Dame Law Review*. 2017. Vol. 74. P. 1691–1712.